

ժողովը որոշեց նրա գլխավոր, իսկ յետոյ տարան մի ինչ-որ տուն։ Այդտեղ Պատրիկ-Էֆենդին կարգադրեց նրան հայերէն լեզուով կոչ կամիւտեայ կնիքով և պահանջեց 50,000 ր. ի նպատակ հայերի ժամհարեանը լաց էր լինում, հաւատարման էր, որ այդպիսի գումար նա Շուշիում չէ կարող գտնել, և վերջապէս, խոտառացաւ Պէտր-Աղբիւրի մօտ բերել 30,000 ր., իսկ երգումը չը կատարելու դէպքում, թողնաւ արեւից սպանել իրան։

Ժամհարեանի վրա յարձակումն գործելու հետեւեալ օրը Մինասեանցը ինչ-որ և Յակոբի հետ միասին Շուշուց գնաց Բագու, բայց մնաց այնտեղ ընդամենը միայն մի օր և, իմաստաւոր որ ժամհարեանը մասնութիւն է արել ոտակաւութեան, վախենալով կալանաւորութեան, գնաց Բագուի Դոնի վրա, ուր օսկայն, միայն գիշերեց կայարանում և կրկին վերադարձաւ Բագու։

Այստեղ նա ինչ-որ իմացաւ, որ օտարականութիւնը բանել է Շուշիում նրանց ընկերներից մէկին։ Նոյն օրերի 20-ին ինչ-որ կրկին արաւ նրան Պատրիկ-Էֆենդիի մօտ, և նա յայտնեց նրան, որ երգումը գործելու համար ժամհարեանը դատաւարութեան է մտնում։ Այդ ժողովում Պատրիկ-Էֆենդիի մօտ, բացի ինչ-որից և նրանից՝ Մինասեանցից, կային էլի Յակոբը և մի ինչ-որ ուրիշ հայ։

Պատրիկ-Էֆենդիի վրեժակ գցեց, թէ ով պէտք է սպանէ ժամհարեանին, և վրեժակն ընկաւ իրան։

Նոյն օրերի 22-ին նա ճանապարհ ընկաւ Մոսկովա, ստանալով Պատրիկ-Էֆենդիից 800 ր. փող, ընկալելով, խանչել և նամակ հարապետել Նիւ Յիւնի անունով։

Հասնելով Մոսկովա նոյն օրերի 26-ին և դաւալով Նիւ Յիւնի մօտ, որի հետ առաջ ամենին ծանօթ էր, նա ստացաւ։ Նրանից անցաւ Միքայէլ Նիկոլաւի մօտ, որի հետ, իսկ յետոյ Նիւ Յիւնի տարու նրան և ընկալեցին Դէնիսովի համարներում։

Փետրվարի 22-ի հարցումներով ժամանակ Մատթէոս Մինասեանց առաջ, որ ինչ-որ և Պատրիկ-Էֆենդիին էր հարաւ անձնաւորութիւններն էին։

Ձը ցանկանալով մասնել իր գործակիցներին և առ նրանց անունները, նա հարապետելու Նիւ Յիւնի և Գրիգոր Վարդանանի գործողութիւնները վերադարձ իր հարաւ Պատրիկ-Էֆենդիին և ինչ-որ Բակապէտ Բագուում, հայտնեց Նիւ Յիւնի, նա ծանօթացաւ ոչ թէ ինչ-որից, այլ Գրիգոր Վարդանանի հետ, իսկ նա էլ, իր կողմից, ծանօթացրեց նրան այդտեղ և եթ Նիւ Յիւնի հետ։

Հէնց այդ ժամանակ խօսք բացվեց թիւրքաց հայերի թշուառ դրութեան մասին, և Վարդանանը առաջարկեց նրան գնալ Շուշի։ Ժամհարեանի վրա յարձակումը գործելուց

և մի քանի քաղաքներ գնալուց յետոյ, նա՝ Մինասեանցը, 1902 թ. հոկտեմբերին եկեղեցում հանդիպեց Նիւ Յիւնիին և, նրա պատմութիւնը մանաւոր, որ ժամհարեանը գործել է երգումը, այնքան զայրացաւ, որ ինքն պատարաստակաւ մտնելու յայտնեց օգնելու ընկերին, իսկ Նիւ Յիւնիին, ուրախացաւ զրանից և խոտառացաւ ընդդէմ պատարաստել և օգնելութիւնը կատարելու հնարաւորութիւն տալ։

Մինասեանցի ցուցմամբ, հարապետելու Նիւ Յիւնիին նոյնպէս եկեղեցւում էր նստակալան ընկերութեան։ Ձը նայելով ընդդէմ ձեռք առած միջոցներին և որոշումներին, այնուամենայնիւ չարդարեւ Նիւ Յիւնիին, մինչև անգամ նրա ընտանիքի հետ գնաց։ Այդպիսով դատի ենթարկված մնաց միայնակ Մինասեանցը։

Մեղադրական տկար կարգադրեց յետոյ նախադանդը գործում է մեղադրվողին և հարցման է, թէ արդեօք մեղաւոր է ճանաչուաւ իրան նրան վերադարձով յայտնաւորում։

Մեղադրվող.—Մեղաւոր եմ ճանաչում ինձ, ես միայնակ օգնեցի,—հաստատուն ձայնով պատասխանում է մեղադրվողը։

Այդ իր բացատրութիւնների մէջ նա համարեալ բաւ առ բաւ կրկնում է իր ցուցմունքները։ Կողմի կողմը դատաւարական ընկերից մօտ նա խօսում է կատարելապէս հանգիստ տնով։ Պաշտպանի և մեղադրողի հարցերին իր պատասխաններին մէջ մեղադրվողը բացատրում է, որ զինքը ձեռք էր բերել նա զին Գովհասում։ Նիւ Յիւնիին օգնում օգնում ժամհարեանի Նիւ Յիւնիին չը կար։ Որովհետեւ նա այն փողերը, որ նա նրան տուցի, նա չը գտնէ, բայց նա ինքն հարցումը մարդու ապաւորութիւն չէր գործում։

Ի նկատի ունենալով մեղադրվողի լիակատար խոտառակութիւնը, դատարանը, կողմի կողմի հետ համաձայնութեամբ, վճեց բաւականաչափ միայն մի քանի, աւելի լուրջ վկաների հարցումներով։

Նախ և առաջ հարցումներով են ենթարկվում հանգուցեալ բանկիրի եղբայրները—Ալեքսանդր և Նիկոլայ ժամհարեանները։

Ար. Ժամհարեան, հանգուցեալ եղբոր հետքով, պատմում է Շուշիում տեղի ունեցած դէպքերի մասին։ Այդ ցուցմունքները ոչինչ նոր բան չեն աւելացնում նախնական ընկերութեան փաստերի վրա։ Եւ եղբայրը, չը նայելով այն բանին, որ երբ բերեցին նրան տուն և նրա առաջ կարգադրեց կոչ հայկական կոմիտէի կողմից, և չը նայելով իր տուած օտարադրութեանը՝ հետեւեալ օրը ուղարկել 30,000 ր., ոչինչ նշանակութիւն չը տուցի իր խոտառմանը, որովհետեւ այդ բոլորը նա չանտած էր համարում։ Նա բարոյապէս վրեժաւորված էր իր հետ այդպէս վարվելու համար, խորին կերպով վրեժաւորված էր նա իրան ախպիւրի մարդ էր համարում... բարե-

գործ, եկաւ հիւանդանոցը բանալու,—և յանկարծ այդպիսի մարդու վրա յարձակվել... խանչելով... Նա օտարաւորի վրեժաւորված էր։

Մեղադրվող.—(անդիմադ)։—Մենք զենք չուէինք։ Ոչ ոք չուէր։ Այստեղ էլ, Մոսկովայում, ես երբեք առաւելում էի... Բայց երբ ես տեսայ ահագին բանը, այդ ահագին տունը և յիշեցի, թէ ինչպէս տանջվում են մեր դժբաղդ թիւրքահայաւակ եղբայրները, այն ժամանակ վճեցի...։

Հանգուցեալ բանկիրի միւս եղբայրը, Նիկ. Ժամհարեան, կարճատեւ կրկնում է նոյն բանը, ինչ որ պատմեց առաջին վկան։

Դատարան չեկած վկաների, այն է հանգուցեալի եղբայր Իվան ժամհարեանի և հանգուցեալի կնոջ՝ Բեթիկան ժամհարեանի գրաւոր ցուցմունքները պատմում են նոյն յարձակման մասին Շուշիում, յարձակման երկու մասնակիցներին—Վարդանանի և Ամիրովի և երկու տնոնի մասնակցների մասին, որ ստացել է Մոսկովայում Բախակ ժամհարեան, արդէն Շուշուց վերադառնալուց յետոյ, և որ յանձնեց նա ժամհարեանի վարձութեանը։ Նոյն օրը, նրանց կարծեքով, կապ ունի Շուշու պատմութեան հետ։

Վկա Շուշուի Դուրաթով պատմում է, որ զինեմաների 15-ին, երբ նա հայտնեց իր քաղաքում էր, յանկարծ լսեց ճիչ և դեռ մտածում էր, թէ արեւոյց է, բայց մօտ վազելով, տեսաւ խանչալ, արիւն և բանեց յարձակվողին ձախ ձեռքով։ Ամիրովը յարձակվեց այդ մարդու վրա, օկեց նրան ծնծել, թքում էր նրա երեսին։ Նա չէր զիմարում և միայն առում էր. չար եւ ձեռք օկելով վատ բան չարեցի։

Սպանութեան մի ուրիշ վկան, Խալապան, պաշտպանի հարցումներին թիւրքաց հայերի դրութեան մասին, պատմում է բոլորը, ինչ որ նրան յայտնի է նրանց տանջանքների մասին գրական աղբիւրներից, ականատեսների պատմածներից և մինչև անգամ անձնական զիմարութիւններից, վկայի Գովհաս եղած ժամանակ։

Նախալիա Մերզաբեկ և Ալեքսանդր Բագուումով վկաների օգնութեամբ նշանակաւորութիւն ունեցող ցուցմունքներից յետոյ, կարգադրվում է մեղադրվողի եղբոր՝ Պողոս Մինասեանցի գրաւոր ցուցմունքը, որը բնորոշում է նրան, որպէս խաղաղ և համեստ մարդու, որ անընդունակ է խանգել ուրիշ գործերում և չէր վտանգանայ օգնելու և ինչ-որ Դրանով դատաւարական ընկերութեան աւարտվեց։

Նիւ Յիւնիին նիւստը օկովեց պրօկուրորի հանով։

Ձեր դատողութեան հիմքի մէջ պէտք է դրված լինի արդարութիւն։ Այդ գործը բարդ չէ, բայց նա հետաքրքրեց և յուզեց ամբողջ

հասարակութիւնը, իսկ նրա յայտնի մասին մինչև անգամ ցնցեց և վախեցրեց։ Այդ գործի հետաքրքրական հետաքրքրութիւնը կենսաբանական է ոչ թէ մեղադրվողի անձնաւորութեան, այլ յայտնաբերող գործի մասին։ Սակայն դատարանի համար առաջատար չը կան հետաքրքրիչ գործի մարդու վրեժակի մասին։ Դուք պէտք է դատեք ոչ թէ գործունեի անպատասխանի մասին, այլ հէնց օգնականութեան փաստի մասին։ Պէտք է աչքի առաջ ունենալ բնութեան և կամայականութեան օտակ փաստերը։ Ուշադրութեան պէտք է առնել 1902 թ. սեպտեմբերի 5-ին ժամհարեանի հետ պատահած դէպքը։

Մանրամասն պատմելով գործի հանգամանքները, պրօկուրորն առում է, որ ժամհարեանը քաղաքացիական քաղաքիւն ունեցաւ չը կատարել պահանջը և յանձնել գործը աղմկիւնստ րացիայի ձեռքը։

Յանդանքի շարժառիթը—վրէժն է։ Գործակիցները անյայտ են, բայց յայտնի կազմակերպութեան գործակիցներ անհատական է։ Պէտք է ուշադրութեան առնել մեղադրվողի դրութիւնը 1902 թ. սեպտեմբերի 5-ին, երբ նա կորցրեց պաշտօնը և անաղմկութիւն ունեցաւ առեւտրական ձեռնարկութիւնների մէջ, այնպէս որ նա հեշտ կարող էր ընկնել որ և ինչ կառավարել ընկերութեան մէջ։ Թիւրքերի վրա կատարութիւնը հնարաւոր էր ենթադրել մի որ և է աղբիւրի թիւրքի օգնականութիւն, բայց ոչ թէ ժամհարեանի։ Հասնեցէ ձեռք արտից որ և է դուրս և կարեկցողութիւն։ Ձեռք առաջն է մի շահատենչ մարդաւորական, և ես պահանջում եմ նրա համար խիստ դատաւար։

Պատգամը խնդրում է պրօկուրորի վերջին խօսքերը մոցնել արձանագրութեան մէջ, որովհետեւ այստեղ Մինասեանի չէին մեղադրում շահատենչական նպատակով օգնականութիւն կատարելու համար։ Դատարանը բաւարարութիւն է տալիս պաշտպանի միջնորդութեանը, և վերջինը պիտի է իր ճառը։

Արդարութեան, խղճահարութեան, խղճման, կարեկցութեան... այդ բոլորը ինչ մեծահնչիւն բառեր են—բառեր, որ այդ մարդը վանդակապատի հետում առաջին անգամ, ինչպէս ընկ մէջ, լսում է պրօկուրորական ամբիւնի բարձրութիւնը յանդիմանութեամբ արտասանված իր հարցէին։ Այդ նա իր ամբողջ կենսական սրտում էր հէնց այդ բառերը և այդ համակցողութիւնները իր համար և այնտեղ Արեւելում, իր ճնշված ազգի համար։

Տասն և հինգ դարեր առաջ, երբ մեր նախնիները դեռ եւ չըլուծ էին գաղանկների միջիններ հագած, այդ համեստ առեւտրական փոքրիկ ժողովրդի արդէն ծանօթ էին քրիստոնէական ուղեւորներին։

Գրիգորեան (Թիֆլիսեցի), որ շատ երախտեղներ ունի բժշկականութիւնը ժողովրդականաշահելու գործի մէջ, երկուստարդ բժիշկ Տէր-Իսահակեան, որ նորեքուստ օկեց իր բժշկական և բժշկական իրաւաստութիւնը, անշուշտ թէ արանք և թէ այլ բժիշկներ իրանց օկելութիւնը ցոյց կը տան Առողջապահիկ Թիւրքիւն և այսպիսով այս համակարգի ժողովրդական հարաւորակութիւնը կը դառնայ բացառաւորական, հարուստ և աշխոյշ, կը միացնէ իր մէջ բժշկական բոլոր մասնագիտութիւնները և կը դառնայ մեր արդէն ու անպատարաստ ժողովրդի համար մի ամբողջ էնցիկլոպեդիա։ Հողը պատարաստ է. կայ պահանջ, կան ընթերցողներ, կան բազմաթիւ մասնագէտ ոյժեր, որոնք գիտեն խօսել և գրել հայերէն։ Վերջապէս կայ այն շատ կարեւոր հանգամանքը, որ բոլոր գիտութիւններից բժշկականութիւնն է, որ պիտի ժողովրդականանայ լայն չափերով, քանի որ նա է հոկում ժողովրդի ֆիզիկական և մտաւոր կենդանութեան վրա։ Առողջ հագին առողջ մարմին մէջ—չը մտածանք այն հին, աւեր աստղաւոր, որ աւերաբանական ճշմարտութիւն է։ Աշխատեցէ, փոխադարձաւոր աշխատեցէ միմեանց, ներթափան և բարոյական միջոցներ առնել, և ինքնապահպանութեան, առողջ մարմին և առողջ հոգու ճաշապարհը այլ ևս թաղման չի մնայ մեր խաւար աղիւտութեան մէջ...

Առողջապահիկ Թիւրքիւն առաջին համարը իսկական դեռ մի նախադրեալ է։ Թէ խաղաղութիւն և թէ նրա յաջորդող երեք յաջորդականները դեռ միայն բացառում են, թէ ինչ է առողջապահութիւնը և ինչ է արված մեղանում այդ գիտութիւնը տարածելու համար։ Այս յոգսածները մեզ ցոյց են տալիս, թէ որ-

քան լայն հորիզոններ կան նոր թերթի առաջ, որքան ընդարձակ է այն օգուտը, որը պիտի նա տայ մեզ։ Այսպէս, բժշկական Բագու-ղեան գրում է, որ բժշկական գիտութեան հիմնական օկելութիւնն է օգնականութիւնը։ Թիւրքիւն օգնելու անհիմ, այսպէս առած—նախադրեալները նրանց։

Հասարակութիւնը—շարունակում է պ. Բուդուցեան—շատ անգամ ժողովրդական—բժշկական թերթերից պահանջում է, որ նրանք հիւանդութիւնների դէմ դեղեր ու խորհուրդներ տան, արդէն զի բժիշկ կանչելու պէտք չը լինի։ Այսպիսի մի պահանջ միայնակայն անտեսել և և ապրիտի սպողութեամբ մի թերթ միմիայն վրա կարող է ապր, բայց օգուտ—մի մի հիւանդին տեսնելու բժշկելու պահանջը մի ծանր մարտնչութիւն է, կատարելով անտեսութիւն հիւանդութիւններ չը կան, այլ կան հիւանդներ, որովհետեւ անհիմ հիւանդ իւրատեսակ է հիւանդանում և բժիշկը ոչ թէ հիւանդութիւն է բժշկում, այլ հիւանդին, ի նկատի առնելով նրա կազմութեան բոլոր առանձնապատկութիւնները։

Բայց ինչն է առողջապահութեան կատարելութեանը բժշկական Նախադրեալները։

Առողջապահութիւնը ընդգրկում է հասարակական լայն հարցեր, վերաբերելով ժողովրդի լայն խաւերին, բացառական յարաբերութիւններին, աղբալի ասանական կամ նորաւոր օգնականութիւններին, նրա կանչական պաշտպանութիւնը, նրա և կային... Առողջապահութիւնը մտնում է տուն, բակ, այնտեղից ելնում է փողոց, հրապարակ, դարձաւ մտնում է խորթը, պալատը, եկեղեցին դառնում է օրէնսգէտներ, աստղաբաններ, հրապարակականների զբաղմունքների աւարկայ և զետեղված օրինադրերի և կանոնների մէջ։ Առողջապահութիւնը չըլուծ է հարուստի և չըլուծ գաղան, անխտաւարի վատնեցներից ազատելու խաւանը կարող է նրանց անհատներից անցնում է համայններին, ամբողջ աղբիւրն և դառնում է միջազգային խորհրդածութիւնների աւարկայ... Նա վերաբերում է ամբողջ աղբիւրական ու բարոյապահական կենսութիւն։

Հիմքերը որոշված են, նպատակը պարզված է, մնում է օկել գործը, օկելը վերահասարակութեամբ և իր հաւատով, որ բարի գործը չի կորչի։ Մենք ամբողջ արտից ողջունում ենք բժշկական Արեւելում այս ձեռնարկութիւնը իրեն և մի գեղեցիկ օկելութեանը։ Ողջունում ենք մեր ժողովրդի շահերի տեսակէտից, մեր խեղճ արհեստաւորի, մեր անօգնական գիւղացու, մեր աղիւստարիւղ բանուորի անտեսից։ Դուք մտածում էք արանք, դուք առաջն էք նրանց գիտութեան ձեռքը, և հաւատաւորեց, չնօրեւորել արտեր հարեւրներով ու հաղորդներով կը կանգնեն ձեռք առաջ։

Այժմ, ի հարկէ, վաղաժամ է մեր նոր եղբայրների ընդհանուր կերպարանքը ընդարձակ։ Այսպէս, տեսնեց ինչպէս կը ապր Առողջապահիկ Թիւրքիւն։ Գնեցեալ համար դեռ նիւթեր են հարկաւար, և այդ պատճառով էլ մենք դեռ չենք խօսում առաջին համարում զետեղված միւս յոգուածների մասին։ Ուրախութեամբ արձանագրում ենք, որ Առողջապահիկ Թիւրքիւն մէջ միայն օգնական բժիշկները չեն գրում, առաջին համարում կան զօկաւոր Տաղաւարներ, զօկաւոր Փայտեանի հետաքրքրական, բայց դեռ չըլուծական յոգուածները։

Բայց ինչ կարող երկու խօսք չառնել այն ձեր յաւելումի մասին, որ առեւել է բժ. Արեւելներին իր թերթի այս առաջին համարի հետ։ Դա նրա գրած «Վառ ցաւ» կամ Միֆիլիւս գրքի մէջ է, խնամքով աղմուկ, բազմաթիւ պատկերներով զարդարած մի բրգիւր, որ պէտք է լինի խորագրիւր մարդու, իւրաքանչիւր ընտանիքի ձեռքին։ Ժամանակակից ամենահիշատակիւն է։ Նա արարածվում է առեւել արագութեամբ ամեն տեղ, ինչպէս նաև մեր ժո-

ղովրդի մէջ։ Նա օգնում է, այնպիսով և է ամբողջ ընտանիքներ, ամբողջ համայններ, անցնում է տեղեւորից տեղեւոր, թշուառութեան, օտակալի գործողութեան և հասցնում խեղճ մարդկութիւնը։ Կատարել, անհաշաւ, հաղորդ ու մի կողմից հարուստեղ այդ գրքիւն թշուառութեան խորտակելու համար միայն մի միջոց կայ—ձեռնաշէլ նրան, բայց աչքով նայել նրան։ Կանչել, հետեւել և ապա կոչել։ Մարդկութիւնը օգնող այդ զարհուրելի ճիւղաղ միջոցով, միշտ աւերող կը մնայ, քանի որ կը ծանծաղի միջոցներ և անյայտութեան մէջ։ Պէտք է նրան հանել օրվայ լոյսի մէջ, պէտք է մի կողմ թողնել անմիտ համեմատութիւնը և ամեն մէկին ցոյց տալ նրա օտակալի խօսքերը, նրա կատարած անթիւ չարագործութիւնները, և այնուհետեւ օրվայ ու անյայտելի չի լինի այդ անողջ թշուառութեան մէջ։ Թէ խօսքով, թէ պատկերով։ Պէտք է նրան կարգաւ, պէտք է տեսնել, ճանաչել թշուառութեան։ Դա մի շատ գնահատելի յաւելում է Առողջապահիկ Թիւրքիւն համար։ Այսպիսի ձեր յաւելումները մի քանիսր պիտի առաջ տան խաղաղութիւնը, ուրեմն թերթի առաջնայ այդ էլ է ժամ գինը աւելի ևս է ժամանում է։

Մեր հաւատական և մանաւանդ գիւղական գործիչների վրա մեծ պատրաստութիւն կայ տարածելու այդ ժողովրդական թերթը հասարակ ժողովրդի բոլոր խաւերի մէջ։ Անհրաժեշտութեան համեմատ, բայց շատ օգնական մի գործ, որի անհրաժեշտութիւնը վաղուց էր զգացվում մեր մէջ։

